

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК [348:340.12]”10/12”

Дмитро Забзалюк

Львівський державний університет внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загально-правових дисциплін Інституту права
great_master@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1041-0148>

РЕФОРМУВАННЯ КАНОНІЧНОГО ПРАВА В ДОБУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XI–XIII ст.): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

<http://doi.org/10.23939/law2023.37.008>

© Забзалюк Д., 2023

Висвітлено історико-правові аспекти становлення та реформування церковного та канонічного права Європи в XI–XIII ст. Підкреслено, що середньовічне церковне та канонічне право залишається не тільки головним джерелом релігійного права, а й ключовим елементом сучасних світських правових систем, а концептуальні ідеї та висновки середньовічних каноністів залишаються втіленими в традиції загального права в англomовному світі і правовій спадщині країн континентальної Європи. На прикладі історичного методу показано особливості становлення та реформування канонічного права в середньовічній Європі.

З'ясовано, що основними джерелами канонічного права у Середньовіччі були нормативно-правові документи, котрі у той час мали вищу юридичну силу і видавались Папами: папські булли, декрети, конституції. Це зумовило необхідність їх тлумачення та роз'яснення. Європейські університети стали свого роду центрами викладання канонічного права і, відповідно, саме вони займались доктринальним опрацювання подібних канонічних та церковних документів, давали їм юридичну оцінку та впроваджували їх подальше використання, формуючи відповідні збірники канонічних норм. Середньовічне церковне, а особливо, канонічне право було набагато більшим, ніж просто набір релігійних приписів, яким слід керуватися віруючим, так як, намагаючись пояснити численні протиріччя, які виникали в процесі імплементації церковних та канонічних норм, каноністи повинні були дослідити легітимність і межі як папської, так і королівської влади.

Запропоновано виділити головні етапи становлення та реформування середньовічного канонічного права. Проаналізовано основні збірки канонічного права доби європейського Середньовіччя та їх впливу на становленні юридичної науки і ролі кано-

ністів, які шляхом тлумачення та коментування папських конституцій внесли значний вклад у розвиток канонічного права і формування правової системи загалом.

Ключові слова: канонічне право, Середньовіччя, церква, церковне право, Папа, реформа, доктрина, правова система.

Постановка проблеми. Авторитет церкви у Середньовіччі був настільки визначальним, що середньовічні юристи дещо змінили акценти римського права в сторону надання більшого значущості церковним та канонічним нормам. Така консолідація призводить до того, що на перший план виходить канонічне право, яке стає пріоритетним з боку подальшого розвитку усєї правової системи.

Середньовічне канонічне право залишається не тільки головним джерелом релігійного права, а й життєво-важливим елементом сучасних світських правових систем, особливо в цивільному праві, де продовжуються відчуватись його вплив. Міркування і висновки середньовічних каноністів залишаються втіленими в традиції загального права в англослов'янському світі і правовій спадщині країн континентальної Європи. Середньовічне канонічне право створило фундаментальну концептуальну силу по створенню певних елементарних ідей і інститутів, які до наших днів продовжують характеризувати європейські суспільства.

Метою статті є історико-правовий аспект становлення та реформування канонічного права та аналіз джерел канонічного права середньовічної Європи в XI–XIII ст.

Аналіз дослідження проблеми. На розвиток правової доктрини у період Середньовіччя вплинула католицька церква, яка підтримувала процес відродження та доктринального опрацювання римського права. Канонічне право цього періоду мало декілька визначальних рис: традиційність, універсальність, екстериторіальність, а також значніш вплив та поширення. Традиційність канонічного права полягала в тому, що воно мало своїм корінням грецьку філософію та римську правову культуру, ввібрало в себе та передало наступним поколінням цілий ряд норм римського права [1, с. 44].

Універсальність, екстериторіальність та його вплив у всіх державах, що прийняли католицизм, зумовили інтеграційну дію канонічного права, яка мала суттєвий вплив на процес “науковості” права в державах католицького світу.

Основними джерелами канонічного права у Середньовіччі були нормативно-правові документи, котрі ра той час мали вищу юридичну силу і видавались Папами: папські булли, декрети, конституції. Це зумовило необхідність їх тлумачення та роз'яснення. Європейські університети стали свого роду центрами викладання канонічного права і відповідно саме вони займались доктринальним опрацювання подібних канонічних та церковних документів, давали їм юридичну оцінку та впроваджували їх подальше використання, формуючи відповідні збірники канонічних норм. Саме тому необхідно підкреслити важливу роль професорів-каноністів, які шляхом тлумачення та коментування папських конституцій внесли значний вклад у розвиток канонічного права. Адже, як уже зазначено вище, вагома кількість та певна суперечливість канонічних норм потребували суттєвого упорядкування, узгодження та оформлення. Однак більшість авторитетних розробників канонічного права XI–XIV ст. укладали збірники канонічних джерел за розпорядженнями монархів та керуючись приписами та вказівками церковної влади.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж аналізувати сутність реформування канонічного права в XI–XIII ст., слід зробити невеличкий екскурс у минуле, а саме, починаючи з періоду

початку IX ст. – в часи правління Карла Великого, котрий одним із перших розпочав процес реформування церковного та канонічного права в Європі.

Реформи Карла Великого підняли статус церкви і значно підвищили її ефективність і важливість як впливового суспільного інституту. Водночас, імператор прагнув досягти більшого контролю над життям церкви у всіх її аспектах, в порівнянні з будь-яким правителем епохи пізньої античності або раннього середньовіччя.

Таке зміцнення церковних інститутів і відродження канонічного права було першою спробою церковної реформації. Незабаром після смерті великого імператора в 814 році, створений ним режим почав слабшати і, в кінцевому результаті зазнав краху, на деякий час сповільнивши реформи не тільки у церковному та канонічному праві, а й узагалі у правовій системі раннього Середньовіччя.

Канонічне право в християнській Європі виникло у вигляді відносно невеликого зводу інструкцій і норм, які регламентували правила поведінки і дотримання ієрархічних відносин в християнських громадах, що поширилися по всьому Середземномор'ю протягом перших трьох століть нашої ери. З часів правління Костянтина система церковного права росла і процвітала під патронажем християнських імператорів. У міру набуття церквою власності і впливу в суспільстві, її керівники отримували і нові засоби примусу і контролю. За цих обставин закони церковного права в разі потреби множилися.

Заперечення кліру проти втручання в церковні справи з боку мирян, в тому числі знаті і навіть королів, не припинялися і прийняли форму потужного реформаторського руху в церкві, члени якого забезпечували контроль за справами папської адміністрації в середині XI століття. Реформатори бачили в канонічному праві важливий засіб для підтримки своїх зусиль врятувати церкву від зла мирського контролю. Результати привели до посилення правової системи церкви.

Вони включали перетворення самого права, яке стало більш доступним завдяки складанню авторитетних збірників церковного права і навчання з канонічного права як системи теоретичних і практичних дисциплін, окремо від теології і цивільного права.

Подальше відродження канонічного права ми пов'язуємо із періодом початку X ст. Серед численних компіляцій канонічного права, що з'явилися в X ст., найбільш впливовим був синодальний звід канонів в двох книгах (“*Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*”), складений приблизно в 906 році абатом Регіно з Прюма. Вагомою особливістю зводу Регіно було те, що він надавав канонічному праву особливого і вирішального характеру в частині регулювання прав та обов'язків мирян. В даному зводі була розроблена, зокрема, і інструкція для духовенства і церковної адміністрації.

Видатною канонічною працею початку XI ст. були “Декрети” Бурхарда, колишнього єпископа Вормського, що з'явилися в період між 1000–1025 роками. Праця Бурхарда була широко поширена і на багато століть залишалася авторитетним виданням, яким можна було користуватися в середньовічних бібліотеках. “Декрети” Бурхарда можуть бути охарактеризовані як канонічна і теологічна енциклопедія, так як в них була зроблена спроба охопити канонічне право цілком, від початку і до кінця, як і багато інших проблем, які більш пізні автори будуть класифікувати як моральну теологію або теологічну систему моралі і моральності.

Протягом X–XI ст. канонічні правила, що визначали порядок обрання ієрархів церкви, періодично скасовувалися. Єпископи, абати і інші представники церкви, такі як голова або суддя церковного суду, офіціали, члени церковного суду, аж до парафіяльних священиків включно, як правило, займали свої посади, будучи призначеними місцевими землевласниками і дворянами, які часто вимагали від кандидата-наступника поступки церковної власності за забезпечення його призначення. Безліч інших положень канонічного права, що стосуються надання бенефіція до відкриття вакансії і/або призначення на церковну посаду, також тимчасово скасовувалися протягом цього періоду. Лицарі і знать майже повсюдно претендували на перерозподіл в свою користь частини, а іно-

ді і всієї десятини та інших доходів церкви від своїх майорів в якості компенсації за пропонувану ними захист від ще більш жадібних конкурентів [2, с. 192].

Таким чином, суспільно-політична, канонічна та релігійна ситуація в Європі, котра склалась до середини XI ст., вимагала однозначних змін як у самій церкві та канонічному праві, так і в інститутах влади та суспільства загалом. Церква усіяко намагалася протистояти посиленню королівської влади та спробам централізувати владні повноваження в усіх сферах суспільно-політичного розвитку. Місцеві феодали все частіше починали вести “власну гру”, не особливо озируючись на думку духовенства, котре починало втрачати контроль над душами вірян.

Тому церковні реформатори, такі як Папи Григорій VII та Урбан II у кінці XI ст. прийшли до висновку, що необхідно вирішити чотири тактичні завдання, щоб досягти своєї кінцевої мети. По-перше, їм необхідно було створити нові склепіння старого права, щоб продемонструвати, що їх метою була легітимація духовної традиції. По-друге, створити нові закони, які стануть опорою їх програми, заповнюючи прогалини в існуючому зводі правових норм. По-третє, вони повинні були розвинути відповідні процедурні механізми, а нові суди, що мають діяти більш ефективно, повинні були виправляти порушення церковного права. І, по-четверте, церкві були потрібні нові і дієві способи, ніж ті, які були в наявності, для виявлення порушників і передачу їх суду [3, с. 248].

У першій половині XII ст. з’являється фундаментальна праця, котра одразу стала певним доктринальним узагальненням канонічного права середньовічної Європи, а саме “Декрети” Граціана.

Діалектична аргументація “Декретів” і була тією важливою справою, що зробило працю Граціана набагато більш привабливішою для викладачів канонічного права, ніж будь-яка доступна в той час альтернатива. Саме, з огляду на повноту книги і іноді тонкощі її аргументації, викладачі канонічного права протягом одного або двох десятиліть з дня її появи цілком визнали його фундаментальним підручником зі свого предмета. Він зазначив певний критичний розрив із більш ранніми склепіннями канонічного права, і тому загальноприйнятим було вважати, що “Декрети” стали початком так званого класичного періоду канонічного права. Періоду, коли канонічне право досягло своєї академічної форми і найбільш стійких характеристик.

Насправді книга Граціана виявилася настільки корисною і важливою, що вчений XII століття, чие ім’я залишилося невідомим, вважав за необхідне перевести “Декрети” на давньофранцузьку мову, можливо на прохання світських осіб, рівень знання яких латинської мови не відповідав мінімально необхідному для читання книги в оригіналі [2, с. 209].

Відомо, що “Декрети Граціана” швидко стали стандартним підручником в школах, де вивчалось канонічне право, тому що безліч ранніх рукописів роботи містили на полях записи питань і пояснень, які викладачі піднімали в своїх лекціях з різних проблем, разом з перехресними посиланнями на інші актуальні фрагменти тексту Граціана. Ці приватні коментарі і питання, традиційно називаються глосами, тоді як звід численних глос окремими викладачами часто називався “ретельно підготовлені глоси” або “лектура” (lectura). Систематизований коментар юридичного тексту, з якого виключена детальна експертиза окремих слів і фраз, часто називався “summa” [4, р. 394].

Такі умови склалися з настанням щодо мирного часу і були обумовлені зростанням добробуту Європи, який дозволив багатьом людям не займатися виснажливим фізичною працею, і більш оптимістичним поглядом на світ, характерним для XI ст.

Дещо згодом Папа Григорій IX уповноважив видатного каталонського каноніста Раймонда з Пейніфорда підготувати новий офіційний звід декреталій, який включав би усе чинне папське і церковне право, починаючи з Граціана і до часу правлячого Папи. Одержаний в результаті текст був названий “Декреталії Григорія IX” (“Decretales Gregorii IX”), але неофіційно він був більш відомий як “Liber extra”, і був масивною компіляцією майже 2000 декреталій, систематизованих за тим же принципом, за яким Бернард з Павії зробив це в своїй компіляції. Римський Папа офіційно видав цю працю у вересні 1234 року, і у своєму листі про передачу університетам Болоньї і Парижа

вказав, що вона повинна викладатися на юридичних факультетах як офіційне видання законодавства римо-католицької церкви. “Liber extra” залишався офіційно чинним у римо-католицькій церкві аж до 1918 року [4, р. 396].

Досліджувана доба породила величезну кількість нових законів і нові правові доктрини майже всюди в латинському світі Західної Європи. Зокрема, в Англії XIII ст. було століттям багатим в питанні законодавчої діяльності, від Великої хартії вольностей до Вестмінстерських статутів. Це також було століттям авторитету загального права Генрі Брактона, який написав трактат “Про закони і звичаї англійського королівства”, що став джерелом загального права, а також “Щорічників”, тобто судових протоколів складених у вигляді звітів про судові засідання. Франція XIII ст. переживала законодавчий бум і хвилю інновацій в праві, зокрема велику кількість королівських ордонансів, постанови Генеральних Штатів, і появу “Кутюми Бювезі”, складених Бомануаром в 1280 році. У XIII столітті в Німеччині приймаються: “Саксонське зерцало”, в Іспанії – “Сім Партид мудрого короля Дона Альфонса” і “Королівський суд”, а в Італії – “Книга Августина”, разом із незліченною кількістю законів європейських міст.

Висновки. Середньовічне канонічне право було набагато більшим, ніж просто набір релігійних приписів, яким слід керуватися віруючим, так як, намагаючись пояснити численні протиріччя, які виникали в процесі імплементації церковних та канонічних норм, каноністи повинні були дослідити легітимність і межі як папської, так і королівської влади. А канони швидше втілювали систему права, багато в чому паралельну світським галузям права, а іноді, і конфліктує з ними. Однак саме канонічне право здобуло перемогу в даному конфлікті.

Розквіт канонічного права, обумовлений необхідністю проведення церковних реформ, супроводжувався на диво високою активністю народних мас щодо вивчення та розуміння різного роду доктрин канонічного права і сприяв розвитку юридичної науки в цілому. У правовій науці склалася думка, що у період Середньовіччя розвиток правової доктрини пов’язаний здебільшого з діяльністю європейських університетів. Викладання канонічного права в університетах зумовило необхідність тлумачення та роз’яснення положень папських конституцій, тобто фактично їх доктринального опрацювання. Саме тому необхідно підкреслити важливу роль професорів-каноністів, які шляхом тлумачення та коментування різноманітних церковних та канонічних джерел внесли значний вклад у розвиток канонічного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мочульська М. Є., Семків В. О. (2015). *Правова доктрина в континентальній правовій системі*. Львів : Світ. 432 с.
2. Зайбт Ф. (2009). *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем* / пер. з нім. Х. Назаркевич, О. Конкевич ; наук. ред. Р. Паранько. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету. 512 с.
3. Лінч Дж. (1994). *Середньовічна церква. Коротка історія* / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи. 492 с.
4. *History of the University in Europe*. (1992). Vol. 1. Cambridge. 455 с.

REFERENCES

1. Mochulska M. Ye., Semkiv V. O. (2015). *Pravova doktryna v kontynentalnii pravovii systemi*. [Legal doctrine in the continental legal system.]. Lviv : Svit. 432 p.
2. Zaibt F. (2009). *Blysk i vbohist Serednovichchia. Istoriiia z pochatkom i kintsem*. [A story with a beginning and an end.] / per. z nim. Kh. Nazarkevych, O. Konkevych ; nauk. red. R. Paranko. Lviv : Vydavnytstvo Ukrainkoho Katolytskoho Unversytetu. 512 p.
3. Linch Dzh. (1994). *Serednovichna tserkva*. [Medieval church.]. Korotka istoriia / per. z anhl. V. Shovkuna. Kyiv : Osnovy. 492 p.
4. *History of the University in Europe*. (1992). Vol. 1. Cambridge. 455 p.

Дата надходження: 11.01.2023 р.

Dmytro Zabzaliuk

Lviv State University of Internal Affairs,
doctor of legal sciences, professor
head of the department of general legal disciplines of the Institute of Law
great_master@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1041-0148>

**REFORMATION OF CANON LAW DURING THE EUROPEAN MIDDLE AGES
(XI–XIII CENTURIES): HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS**

The article highlights the historical and legal aspects of the formation and reformation of church and canon law in Europe in the 11th–13th centuries. It is emphasized that medieval church and canon law remains not only the main source of religious law, but also a key element of modern secular legal systems, and the conceptual ideas and conclusions of medieval canonists remain embodied in the tradition of common law in the English-speaking world and the legal heritage of the countries of continental Europe. Using the example of the historical method, the peculiarities of the formation and reformation of canon law in medieval Europe are shown.

It has been found that the main sources of canon law in the medieval era were normative legal documents, which at that time had the highest legal force and were issued by the Popes: papal bulls, decrees, constitutions. This necessitated their interpretation and clarification. European universities became a kind of centers for teaching canon law and, accordingly, they were the ones who were engaged in the doctrinal elaboration of such canonical and church documents, gave them a legal assessment and implemented their further use, forming the corresponding collections of canonical norms. Medieval ecclesiastical, and especially, canon law was much more than just a set of religious precepts to be followed by believers, since, trying to explain the numerous contradictions that arose in the process of implementing ecclesiastical and canonical norms, canonists had to investigate the legitimacy and limits of both papal, and royal power.

It is proposed to highlight the main stages of formation and reformation of medieval canon law. The main collections of canon law of the European Middle Ages and their influence on the formation of legal science and the role of canonists, who by interpreting and commenting on papal constitutions made a significant contribution to the development of canon law and the formation of the legal system as a whole, are analyzed.

Key words: canon law, Middle Ages, church, church law, Pope, reform, doctrine, legal system.